

УДК [94+069+930.253](477-25)"1941"

А. В. СОЛОНЕЦЬ*

**МАРШРУТАМИ КИЇВСЬКОГО ВІДСТУПУ 1941 р.
(за матеріалами фондів Національного музею історії
Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років)**

Досліджується завершальний етап Київської оборонної операції 1941р., зокрема: вихід з оточення, його умови, маршрути, терміни.

Ключові слова: Київська оборонна операція 1941р.; оточення; маршрути відступу; колекція Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”.

26 вересня 2012р. спливає 71-а річниця від дня закінчення Київської оборонної операції 1941р., грандіозної битви за своїми масштабами і наслідками. Значна увага дослідників до цієї битви була прикута завжди – у радянську добу й, звичайно, у часи незалежності.

У радянській історичній науці проблема висвітлювалася дещо односторонньо, домінував підхід “героїзації” подій. У таких фундаментальних працях, як “Киевский Краснознамённый. Краткий очерк истории Краснознамённого Киевского военного округа” та інших акцентувалось на тому, що завдяки 72-денній обороні Києва гітлерівці втратили темп у наступі на Москву, ігноруючи одночасно трагедію військ Південно-Західного фронту або поверхово висвітлюючи її. Про шляхи відступу військ із київського “котла” дізнаємося з мемуарів дійових осіб, зокрема Маршала Радянського Союзу І. Х. Баграмяна.

У сучасній вітчизняній історіографії з цього питання на увагу зазначають праці професора В. Короля, В. Павлика. Надзвичайно цікавою є робота колективу дослідників: О. Крещанова, О. Кузяка, О. Осипова та О. Продана “1941. Оборона Киева”.

На жаль, ці праці лише дотично стосуються даної теми, адже вони охоплюють значні хронологічні та географічні рамки, акцентуючи увагу на загальному перебігу подій, не вдаючись до подробиць подій останніх днів Київської оборонної операції 1941р.

В експозиції та фондах музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. зібраний значний масив матеріалів учасників та свідків тих подій. Аналізуючи фондозбірню музею, слід особливо увагу звернути на документальні джерела. Листи, щоденники, спогади, характе-

* *Солонець Андрій Васильович* – старший науковий співробітник Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”.

ристики, різноманітні довідки – ось неповний перелік реліквій, за допомогою яких можемо поринути у бурхливий вир останніх днів Київської оборонної операції 1941р.

Середина вересня 1941р. Добігала кінця трагічна і героїчна оборона Києва. Рухомим з'єднанням противника, які наступали з півночі й півдня, вдалося 15 вересня з'єднатися в районі Лохвиці (40 кілометрів на північ від Лубен) та оточити значні сили Південно-Західного фронту. В оточення потрапили війська 5, 26 й 37-ї армії, частина військ 21 та 38-ї армій.

“... Кільце оточення на схід від Києва замкнуте. На зовнішньому фронті оточення лише незначна активність противника. Противник явно послабив артилерійський вогонь в районі Києва...”¹, – писав у своєму щоденнику начальник Генштабу сухопутних військ Німеччини генерал Ф. Гальдер.

16 вересня командувач Південно-Західного напрямку маршал С. К. Тимошенко по радіо передав командувачу Південно-Західного фронту генерал-полковнику М. П. Кирпоносу такі накази: “... З ваших донесень і запитів видно, що Ви фактично перейшли до пасивного спротиву...”

Наказую:

Створити ударну групу у складі не менше двох-трьох дивізій з артилерією для дій у напрямку Ромен. Другу групу мати в напрямку Лубен.

Для парирования удару противника з району Козельця використати частину сил з оборони КиУРу...”².

Того ж дня маршал С. К. Тимошенко, штаб якого розташовувався поблизу Полтави, викликав до себе начальника оперативного відділу штабу Південно-Західного фронту полковника І. Х. Баграмяна і наказав йому прорватися на літаку до Пирятина й передати генерал-полковнику М. П. Кирпоносу усний наказ на відхід³. Проте штаб Південно-Західного фронту отримав його лише наступного дня.

Накази суперечили один одному, тому генерал-полковник М. П. Кирпонос дав запит до Ставки ВГК: “... Головком Тимошенко через заступника начальника штабу фронту передав усну вказівку: основне завдання – відведення армій фронту на р. Псел і розгром рухомих груп противника на напрямках Ромни, Лубни. Залишити мінімум сил для прикриття Дніпра і Києва. Письмові директиви Головкома не дають ніяких вказівок про відхід на р. Псел й дозволяють узяти з КиУРу лише частину сил. Наявне протиріччя, що виконувати? Вважаю, що відведення військ на р. Псел – правильне, за цих умов необхідно повністю залишити КиУР, Київ та Дніпро. Терміново просимо Ваших вказівок...”⁴.

Відповіддю на запит стала директива Ставки ВГК від 17.09.1941 р. за підписом начальника Генштабу РСЧА маршала Б. М. Шапошникова:

“У зв’язку із обстановкою, яка склалася на східному березі Дніпра у районі Києва, Ставка ВГК дозволяє залишити Київський УР і м. Київ та відійти на східний берег р. Дніпро...”⁵.

Штаб Південно-Західного фронту отримав дозвіл на відступ лише о 23:40 17 вересня⁶, але було надто пізно, час був втрачений...

“...18 вересня 1941 р. Ось вони і йдуть! Вони дуже помалу йдуть, сірі, запорошені, різних родів наші радянські війська. А ми так були впевнені, що вони будуть й надалі захищати Київ. У Києві – барикади із мішків з піском, їжаки, протитанкові рови, доти в магазинах. Що ж це? Серце моє розривається від болю. Я усе йду їм, нашим воїнам, назустріч. Я хочу, щоб вони подивилися на мене. Ніхто не дивиться. Вони йдуть бульваром від Святошина. Очі їхні відсутні. Вони дивляться в себе. Що вони там бачать? Я сідаю на лавку на бульварі й гірко ридаю – з ними йде життя...”⁷, – з розпачем писала у своєму щоденнику киянка Г.К.Лук’янова. Уже в другій половині дня 19 вересня кияни побачили на вулицях міста окупантів.

На лівому березі Дніпра тим часом тривав останній акт драми – німецькі війська проводили операцію зі знищення взятого в кільце угруповання військ Південно-Західного фронту. З 16 до 20 вересня відбулося розчленування військ фронту на окремі групи (осередки опору) через вклинення на різних напрямках потужних угруповань противника. Основних осередків, де стихійно накопичилися радянські війська до 20 вересня, утворилося шість.

Осередок № 1, із залишків 26-ї армії, – в районі 20–30 км. на північний схід від Золотоноші; поступово зменшуючись, він тримався до 23 вересня.

Осередок № 2, із залишків 37-ї та 26-ї армій, – в районі 40–50 км. на південний схід від Києва; також тримався до 23 вересня.

Два осередки: № 3 і № 4, із залишків 5-ї та 21-ї армій (так звана “Пирятинська група”), билися до 23 вересня 1941р. у районі 20–30 км. на південний схід від Пирятина, у безпосередній близькості від кільця оточення.

Осередок № 5, із залишків 37-ї армії, – 10–15 км. на північ від Києва; протримався до 21 вересня.

Осередок № 6, залишки 37-ї армії, – в районі Яготина; змогли організовано чинити опір у кільці до 24–26 вересня⁸.

Отже, вимальовується загальна картина завершального етапу битви за Київ та дій військ 5, 21, 26 та 37-ї армій Південно-Західного фронту, котрі опинилися в оточенні.

“... 19 вересня 1941р., 90-й день війни... На схід від Києва створено три котли, які блоковані нашими значними силами...”⁹, – запис зі щоденника генерала Ф. Гальдера. Одним із “котлів”, про які йдеться, стало оточення частин 5 та 21-ї армій, а також штабу Південно-Захід-

ного фронту поблизу Пирятина. Громіздкий апарат штабу фронту, штаби двох армій, різноманітні тилові заклади, численні автоколони, які закоркували дороги, – уся ця маса людей і техніки, не прикрита від противника, металася в районі Пирятина, шукаючи переправ через р. Удай.

Ще 17 вересня генерал-полковник М.П.Кирпонос віддав наказ про вихід з оточення з наступним порядком дій:

21-а армія повинна була завдавати удар у загальному напрямку на Ромни, назустріч 2-му кавалерійському корпусу, який мав атакувати зі сходу.

5-а армія, затримуючись на проміжкових рубежах із метою забезпечення відходу частин 21-ї армії, завдати допоміжного удару в напрямку Лохвиці.

37-а армія, вивівши війська з КиУРу, мала створити ударне угруповання до двох-трьох стрілецьких дивізій, розпочати вихід з оточення у загальному напрямку Яготина, Пирятина за 5-ю армією, залишаючи 2-й ешелон з'єднань, котрі виходили з оточення.

26-а армія, поступово відводячи свої сили з рубежа Дніпра, мала створити ударну силу до двох стрілецьких дивізій й діяти з рубежу р. Оржиця у напрямку Лубен, прорвати кільце оточення на лубенському напрямку¹⁰.

Проте, як відомо, наказ не був виконаний через те, що до Пирятина зі сходу вже підійшли передові частини німців.

Штаб фронту опинився на лінії вогню. Разом зі штабами армій він намагався пробитися на схід. Командувач фронту викликав до себе командира 289-ї стрілецької дивізії полковника Д. Ф. Макшанова й поставив завдання виходити з оточення у загальному напрямку Лохвиці, прикриваючи відхід штабу фронту й штабу 5-ї армії, яким належало вибудувати загальну колону, щоб просуватися за штабом 289-ї стрілецької дивізії. Колона рушила з Пирятина на схід.

З надзвичайними зусиллями вдалося пробити дорогу через величезну кількість техніки й переправити частину штабу фронту (без охорони) на східний берег р. Удай. Надалі просувалися вздовж її берега через Дейманівку, Куріньку, Постановку, Городище. У Городищі штабні колони були зупинені вогнем і танками противника. Почався бій, результатом якого стало роздроблення колони штабів та її прикриття на невеликі групи й відхід цих груп на схід у район Гадяча й Зінькова.

“...17 вересня. Виїхали вночі з Пирятина. Через машини важко було проїхати. Зупинилися ночувати на дорозі...”

18 вересня. Продовжуємо рухатися на схід. Чорнухи. Зранку наразилися на сильний кулеметний і мінометний вогонь... Змінили напрям руху на Городище. Дивимося – йде Кирпонос із групою начскладу штабу і Сисоєв (полковник Ф. С. Сисоєв до початку серпня 1941 р. – комендант КиУРу. – А. С.) звернувся до нього, він наказав залишити

машини й пробиватися пішки. Весь штаб (КиУРу. – А. С.) залишив машини й на чолі з Сисоєвим пішов лісом й болотами на Городище...

19 вересня. До вечора ми оволоділи переправою. Кирпонос сам командував, але був хворий та дуже засмучений. Вирішив уночі з групою перейти ріку. Нас було п'ять чоловік. Ріку перейшли вдало, всю ніч йшли через загородження, німець пускав ракети, дуже втомилися...

20 вересня. Дивлюся – групи бійців і командирів ідуть на схід у напрямі села Лучки. Пішов і я зі своєю групою... ”¹¹. Так у своєму щоденнику описує поневіряння в оточенні капітан І. Ф. Саприкін – начальник оперативної групи оборонних рубежів 37-ї армії, якому пощастило вирватися з кільця.

У доповідній записці від 4 грудня 1943 р. на адресу наркома внутрішніх справ УРСР про обставини загибелі колишнього командувача Південно-Західного фронту генерал-полковника М. П. Кирпоноса, складеній на основі свідчень кількох командирів, зокрема й безпосереднього свідка загибелі комфронту майора В. С. Жадовського (на 20.09.1941 р. – офіцера для особливих доручень І-го члена Військової ради Південно-Західного фронту. – А. С.), крок за кроком вимальовується маршрут відступу.

“18 вересня 1941р. зранку штаб Південно-Західного фронту виступив у напрямку Лохвиці. У районі хутора Високого були обстріляні німцями й після бою через Дейманівку, Куріньку, Піски 19 вересня зранку прибули в Городище. До цього часу з'ясувалося, що 17 вересня 1941р. танкові сили Гудеріана і Клейста з'єдналися по річці Сула в районі Лохвиця – Сенча, замкнувши кільце оточення. На засіданні Військової ради Південно-Західного фронту 19 вересня 1941 р. у Городищі, після уточнення обстановки, було ухвалено рішення на прорив з метою виходу з оточення й рішення про знищення оперативних документів...

Тов. Кирпонос поставив начальнику оперативного відділу тов. Баграмяну завдання забезпечити вихід Військової ради з оточення через Мелехи, Вороньки на Ждани, річку Сула. Розвідати місце переправи, форсувати ріку Сулу. Надати в розпорядження тов. Баграмяна 2,5 – 3 тис. чоловік.

Загальне керівництво виходом з оточення тов. Кирпонос поклав на командувача 5-ї армії генерал-майора Потапова. Військова рада фронту мала прямувати на прорив за групою тов. Баграмяна. О 17:00–17:30 годині 19 вересня 1941р. полковник тов. Баграмян виступив зі своєю групою на виконання поставленого завдання і, долаючи спротив противника, пройшов Мелехи–Вороньки, Ждани й у районі Хитців форсував р. Сула, вийшов з оточення.

До Вороньків Військова рада фронту рухалася за групою тов. Баграмяна, проте через темну ніч відірвалася надто далеко, через міст у

Вороньках проривалася з боєм проти німецьких танків, оскільки негайно після прориву групи тов. Баграмяна у створений ним прорив – кільце оточення знову замкнулось.

Втративши зв'язок з групою тов. Баграмяна, з Вороньків Військова рада Південно-Західного фронту, маючи в своєму розпорядженні 5 бронемашин, 3 37-мм протитанкові гармати та 3 зчетверені зенітно-кулеметні установки, з 4 полком охорони НКВС, який складався з курсантів Київської школи НКВС й однієї роти охорони НКВС, рушив лощиною, яка простяглася від Вороньків на північний захід, й до ранку 20 вересня 1941р. досяг хутора Дрюківщина. У глибокій лощині з лісом й густими кущами, яка має назву “урочище Шумейкове”, було прийняте рішення для встановлення зв'язку з тов. Баграмяном й з'ясування обстановки здійснити зупинку, а з настанням темряви – продовжити рух з метою виходу з оточення...”¹².

Того ж дня тут розгорівся бій з мотопіхотою противника, в якому загинув М. П. Кирпонос і начштабу фронту генерал-майор В. І. Тупіков. Про це йдеться у пояснювальній записці майора В. С. Жадовського щодо обставин загибелі командувача Південно-Західного фронту, датованій 4 листопада 1943р.¹³, а також у його спогадах, фоновий запис яких зроблений у 1992р. безпосередньо на місцях боїв і тепер зберігається в музеї¹⁴.

Командувач 5-ї армії генерал-майор М. І. Потапов потрапив у полон, начальник штабу генерал-майор Д. С. Писаревський – загинув. Дивом вдалося прорватися до своїх начальнику штабу ВПС 5-ї армії підполковнику В. Г. Шпагіну. Виснаженим після важкого поранення, яке отримав під час прориву з оточення, виглядає він на фото, представленому в другому залі музею. На звороті – напис: “Після виходу з оточення. Охтирка. 1941 р.”¹⁵.

З групою, яка налічувала 40 бійців, вийшов з оточення секретар парткомісії 200-ї стрілецької дивізії 5-ї армії старший політрук Н. Г. Єльченко. Його фото, датоване 1941р.¹⁶, та характеристику 1942 р., у якій зазначено: “...Перебував в оточенні. З оточення вийшов з партійним квитком, документами, зброєю, у формі...”¹⁷, відвідувачі музею можуть оглянути у залі, присвяченому Київській оборонній операції 1941 р.

Частина штабу фронту під керівництвом полковника І. Х. Баграмяна вийшла з оточення за маршрутом Пирятин–Городище–Сенча–Рашівка–Зіньків.

Штаб 21-ї армії на чолі з командармом генерал-лейтенантом В. І. Кузнецовим – за маршрутом Прилуки–Озеряни–Андріївка–Гадяч.

26-а армія (командарм генерал-лейтенант Ф. Я. Костенко) свій відхід у складі залишків 5 стрілецьких дивізій розпочала 19 вересня. До 23 вересня штаб армії підтримував радіозв'язок із Головнокомандувачем Південно-Західного напрямку та Ставкою ВГК й тому орієнтувався в обстановці, яка склалася.

Противник обрав тактику молота й ковадла. Піхотні дивізії 17-ї армії поступово відтискали 26-ту армію в напрямку 16-ї танкової та 25-ї моторизованої дивізій.

Армія генерал-лейтенанта Ф. Я. Костенка, відбиваючись від ворога, що наседав, уперто рухалася в район Оржиці, до місця злиття рік Оржиця і Сула. 20 вересня командарм 26-ї армії (через Генштаб) отримав вказівку головнокомандувача Південно-Західного напрямку маршала С. К. Тимошенка: головний удар з метою виходу з оточення наносити в напрямку Ромен, а на напрямку Лубни– Миргород залишити міцний заслін.

Протягом трьох днів війська 26-ї армії вели запеклі бої в оточенні. Частині військ удалося прорватися на південь від Денисівки, форсувавши річку Оржиця, зайнявши Золотухи, пробитися в північно-східному напрямку.

Загін під командуванням командира 1-го повітрянодесантного корпусу генерал-майора М. О. Усенка, який намагався прорватися в районі Мацківців Лубенського району, майже повністю загинув в оточенні.

У подальшому з оточення бійці й командири 26-ї армії виходили невеликими розрізненими групами, на більшість з них, на жаль, чекали полон чи загибель.

Генерал-лейтенанту Ф. Я. Костенку вдалося вирватися з Оржицького “котла”. Його фото 1941р.¹⁸ та годинник¹⁹, яким полководець користувався у ті буремні дні, експонуються у залі музею, який називається “Початок війни. Оборонні бої в прикордонні.”

Третім і, мабуть, найбільшим “котлом” на схід від Києва, про який згадує генерал Ф. Гальдер, стало оточення більшості сил 37-ї армії під командуванням генерал-лейтенанта А. А. Власова між Борисполем і Яготином. Нагадаємо, що протягом 18–20 вересня війська армії, виконуючи наказ Ставки, залишили КиУР, й у ніч на 19 вересня її основні сили відійшли за Дніпро.

Тут вони розкололися на два угруповання: перше, велике (основні сили армії), відходило в район Борисполя і Переяслава, інше, невелике, було 21 вересня 1941 р. ліквідоване противником у районі 15–20 км. на північ від Києва. З’єднання армії генерала А. А. Власова перебували у самому віддаленому куті оточення. Їхнє становище ускладнювалося ще й тим, що на шляхи їхнього відступу, через фронт 5 та 21-ї армій, який обвалився, вийшли піхотні дивізії 2-ї армії вермахту. Стиснені з усіх боків переважаючими силами противника, війська армії пробивалися у східному напрямку – на Яготин. До 24 вересня кільце оточення в межиріччі Трубежа і Недри звузилося до діаметра приблизно 15км.

Разом з військами 37-ї армії потрапив до оточення й змушений був пробиватися до своїх і військом КиУРу полковий комісар І. Ф. Євдокимов. “...Я був у складі зведеної групи, якою командував генерал-майор В. Г. Поздняков – командир 3-ї дивізії ППО. Атакували ми Бе-

резань, в основному її південну частину”²⁰, – згадує ветеран. Усе своє післявоєнне життя він присвятив вивченню невідомих сторінок з історії Київської оборонної операції 1941 р.

Надзвичайно цікавим є витяг з особової справи командира 737-го стрілецького полку 206-ї стрілецької дивізії 37-ї армії майора Г. М. Маженкова, знайдений в архіві МО СРСР І. Ф. Євдокимовим: “... 737сп був призначений на забезпечення виходу дивізії й отримав наказ залишити ділянку Гатне – Святошино – аеродром до 18:00 18.09.1941 р., після чого перейти Дніпро й перейти в розпорядження командира 147сд. Після виходу полку до м.Бровари був отриманий наказ від командира 147сд про оборону Броварів, через декілька годин був отриманий новий наказ від командира 206сд: полку оборону Броварів відставити й рухатися за маршрутом Нова Дарниця – Бориспіль – Яготин, перебуваючи у другому ешелоні дивізії... При підході полку до Борисполя виявилось, що Бориспіль зайнятий німцями. Полк разом з 4 полком НКВС й іншими частинами почав пробиватися на с. Борщів й далі через Березань на м. Яготин. При підході до Яготина через відсутність зв’язку з командиром 206сд полк повернувся від м.Яготин до с. Мала Березань, звідки став пробиватися на Згурівку. Приблизно в 2 – 2,2 км. від с. Мала Березань я був поранений двома кулями в правий бік живота (обидві рани не наскрізь)... Через те, що санітарна частина була відрізана німцями, то перев’язав мене начальник штабу полку капітан Баландін. Тому що він не міг нести мене з собою, він забрав у мене всі документи й зброю та залишив мене у полі, зірвавши з мене знаки розрізнення. 26 вересня 1941 р. я разом з іншими пораненими був підібраний німцями та відправлений до с.Усівка Київської області, потім у Гоголів, звідки 23.09.1941 р. утік й перебрався через фронт до своїх...”²¹.

Разом із воїнами 37-ї армії відступали й моряки 109-го артдивізіону Дніпровського загону Пінської військової флотилії під командуванням капітана І. Ф. Гальченка. У третьому залі музею експонується його довідка від 2 грудня 1941 р., отримана після виходу з оточення. У ній зазначено: “... Дана капітану ВМФ тов. І. Ф. Гальченку про те, що він дійсно організував в оточенні під Києвом зведений озброєний загін, яким командував з 23 вересня 1941 р. по 2 грудня 1941 р. й вдало вивів загін із оточення, пройшовши з ним ворожими тилами понад 1000 кілометрів за маршрутом: Київська, Чернігівська, Сумська, Орловська, Смоленська і Тульська області й привів загін до міста Тула озброєним...”²².

У науковому відділі музею, який простежує бойові шляхи частин та з’єднань і подвиги Героїв Радянського Союзу, які воювали на Україні, зберігаються спогади військовослужбовців 147-ї стрілецької дивізії 37-ї армії, учасників тих подій. Згадує батальйонний комісар Ф. А. Бабенко – комісар дивізії: “...18–19.09.1041 р. – вели бій у районі Кра-

силівка–Княжичі. 20.09.1941 р. о 6:00 був отриманий наказ командира 64ск на відхід на схід у напрямі Борисполя, Баришівки, Яготина... Противник зайняв Бориспіль. Спільно з частинами 284сд й залишками 41сд перейшли в наступ, прорвали фронт й продовжили відхід на Баришівку, відкинувши німецькі заслони, пройшли Скопці. Зв'язок з командиром 64ск був втрачений.

21.09.1941 р. Слідуючи шляхом відступу, командир 147сд С. К. Потехін отримав записку від командира 27ск генерал-майора Артеменка: “Ви поступаєте у моє розпорядження, залишити Скопці й прибути до мене у с. Войкове для отримання наказу”... Увечері з 21 на 22 вересня 1941 р. частини перейшли в наступ на с. Скопці... й вели запеклий бій цілий день 22.09.1941 р.

Ввечері 22.09., прикрившись від східної та південної околиць с. Скопці частинами 165сд, решта частин стали стягуватися в район Баришівки. У ніч на 23.09.1941 р. командир 27ск віддав наказ, через відсутність пального спалити автомашини й вивести з ладу матчастину на мехтязі.

Зранку 23.09.1941р. перейшли у наступ на Баришівку, прорвали фронт й вийшли на східний берег р. Трубіж, в основному – через залізничний міст. У цьому бою зв'язок з командиром 27ск був втрачений...

З 23 на 24 вересня з розрізненими частинами провели наступ на с.Червоноармійське, на північ від Яготина. Зранку перейшли в атаку, прорвали кільце оточення...

16.10.1941 р. Вийшов з оточення з командою 32 чоловіки на ділянці 100сд у районі Білка Курської області...²³. Під час виходу з оточення Ф. А. Бабенко був контужений і важко поранений. У музеї зберігається його гімнастерка 1941р.²⁴.

Значний інтерес для дослідників мають і спогади начальника штабу 147-ї стрілецької дивізії полковника П. М. Чиркова. Він згадує: “... Дивізія поблизу Борисполя виявилася розірваною на дві частини: одна під командуванням командира дивізії продовжувала наступати на Червоноармійське, на північ від Яготина, інша під керівництвом начальника штабу дивізії з району Березані також намагалася пробитися на Яготин. Бої тривали з 23 по 28 вересня... Ми залишилися у пішому строю, лише з особистою зброєю. Вночі пробивалися під вогнем противника по пояс у холодній воді, а місцями вплав, у район Баришівки, Березані, Семенівки... Пробилися на схід кілометрів на 20... Далі йшли і пробивалися на схід уже невеликими групами і загонами, в основному ночами... Прапор дивізії виніс і зберіг старший політрук І. Г. Міщенко...”²⁵.

Про Київську оборонну операцію 1941 р. написано дуже багато. Дослідники дискутують про причини трагедії, кількість втрат, наслідки, які мала оборона Києва для воюючих сторін. Ціна помилок і про-

рахунків, як відомо, виявилася колосальною. Це дійсно важливо, але хотілося б звернути увагу на інше – на те, що довелося пережити учасникам тих подій.

“... Цей лист йде не поштою, тому я можу написати тобі більше, ніж раніше”, – писав дружині полковник Г. А. Ковальов – командир 3-ї повітрянодесантної бригади 2-го повітрянодесантного корпусу 40-ї армії Південно-Західного фронту у грудні 1941 р. після виходу з оточення. “...Пам’ятаєш, Нелінько, я майже півтора місяці не писав тобі? Ці півтора місяця залишаться в пам’яті дуже надовго. Я був у тилу в німців. Останні дні, тобто з 17 до 30 вересня, я проривався з групою у 15 чоловік до своїх. Йшов німецькими тилами. Доводилося по 5 діб нічого не їсти, а взагалі харчувався тим, від чого й кролик здох би. Але ти знаєш мене, рідна Нелінько. Я ніколи не сумую й не падаю духом. Уся моя десантна бригада вийшла з німецького тилу маленькими групами – великими було неможливо... Довелося один раз 36 годин стояти в болоті майже по пояс у воді. А ти знаєш, що кінець вересня був дуже холодним. Навіть заморозки були. Багато хто не витримував – хворів. Мене спас мій спокій і здоров’я...”²⁶.

Завдячуючи цим людям – тим, хто вижив або назавжди залишився на полях бойовищ, – усім, чії імена відомі, й тим, хто й досі вважається такими, що зникли безвісти, їхній мужності, героїзму, самопожертві, вірності присязі, любові до Батьківщини вдалося зупинити і розгромити сильного й умілого ворога. Вічна їм слава і пам’ять!

¹ Гальдер Ф. Военный дневник 1941–1942 гг. – М., 2003. – С. 407.

² Быков К. Киевский “котёл”. – М., 2007. – С. 307.

³ Баграмян И. Так начиналась война. – К., 1988. – С. 294.

⁴ Сборник боевых документов ВОВ. Выпуск 40. – М., 1960. – С. 200.

⁵ Сборник боевых документов ВОВ. Выпуск 40. – М., 1960. – С. 14.

⁶ Крещанов А. Кузяк А. Осипов А. Продан О. 1941. Оборона Киева. – Кн. 1. – К., 2002. – С. 48.

⁷ Фонди Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років (далі – НМІВВВ). – КН-212243; Д-34787.

⁸ Исаев А. Котлы 1941-го. – М., 2006. – С. 187.

⁹ Гальдер Ф. Военный дневник 1941–1942гг. – М., 2003. – С. 416.

¹⁰ Исаев А. Котлы 1941-го. – М., 2006. – С. 189.

¹¹ Фонди НМІВВВ. – КН-212243; Д-34787.

¹² ГДА СБУ, ф. 13, спр. 431, арк. 1, 2.

¹³ Там само, арк. 13.

¹⁴ Фонди НМІВВВ. – КН – 169968; ЗК – 644.

¹⁵ Фонди НМІВВВ. – НД – 20400.

¹⁶ Фонди НМІВВВ. – НД – 25479.

¹⁷ Фонди НМІВВВ. – КН – 211142; Д – 34269.

¹⁸ Фонди НМІВВВ. – КН – 41213; Ф – 10021.

¹⁹ Фонди НМІВВВ. – КН – 41212; РР – 774.

²⁰ Фонди НМІВВВ. – НА – 2523. Арк. 6.

²¹ Фонди НМІВВВ. – НА – 2523. Арк. 12, 13.

²² Фонди НМІВВВ. – КН – 70524; Д – 14322.

²³ НМІВВВ. – Відділ вивчення бойових шляхів частин та з'єднань і подвигів ГРС, які воювали на Україні. – Бойовий шлях 147сд. – Спогади Ф. А. Бабенка. – 1977р. – С. 4, 5, 6.

²⁴ Фонди НМІВВВ. – КН – 32425 РТ – 1310.

²⁵ НМІВВВ. – Відділ вивчення бойових шляхів частин та з'єднань і подвигів ГРС, які воювали на Україні. – Бойовий шлях 147сд. – Спогади П. М. Чиркова. – С. 5, 6, 7.

²⁶ Фонди НМІВВВ. – КН – 32200; Л – 2651.

Исследуется завершающий этап Киевской оборонительной операции 1941г., а именно: выход из окружения, его условия, маршруты, сроки.

Ключевые слова: Киевская оборонительная операция 1941 г.; окружение; маршруты отступления; коллекция Мемориального комплекса “Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов”.

The author researches the final stage of the Kyiv defensive operations of 1941, in particular out of the entrapment, the conditions, the routes and the timing.

Keywords: Kyiv defensive operation in 1941; the entrapment, the routes of step-back, the collection of the Memorial complex “The National Museum of the Great Patriotic War of 1941–1945”.